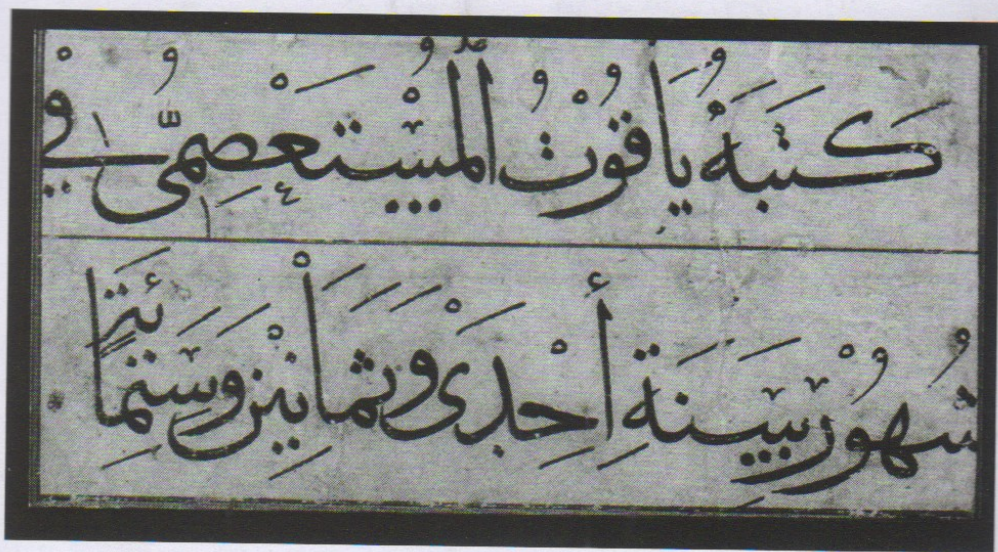

بررسی آثار قرآنی دوره‌ی تیموری

معرفی قرآن بزرگ بایسنقر میرزا در موزه خط و کتابت میرعماد

مریم فدایی تهرانی
مسئول موزه خط و کتابت میرعماد

در دوران شاهرخ میرزا (۸۵۲-۸۰۰ هـ. ق) و حسین بایقرا (۹۰۱-۹۱۲) است که زیباترین آثار هنری و ادبی تألیف و تصویر می‌گردد. بایسنقر میرزا با ایجاد مراکز هنری به تشویق هنرمندان پرداخت و خود که شاعر و خوشنویس ماهری بود و در خط ثلث از استادان به شمار می‌آمد در طی حکومت‌اش کانونی هنری به نام دارالصنایع کتاب‌سازی ایجاد کرد که در آن خوشنویسان، نگارگران، مذهبان، صحافان، جلدسازان، کاغذسازان، و رنگ‌سازان بی‌شماری مشغول به هنراوری بودند. ریاست این مجموعه‌ی هنری بر عهده جعفر بایسنقری خوشنویس دربار و شاهکارهای دوره تیموری در این کارگاه ایجاد گردید.

پس از تسخیر ایران و بغداد توسط تیمور لنگ دوره جدید هنر کتاب‌آرایی در سنه ۷۸۲ هـ. ق. آغاز شد. امیر تیمور بر خلاف طبع جنگاوری‌اش مشوق هنر و دانش بود و دانشمندان، مورخان و هنرمندان شهرهای مسخر را به پایتخت خود سمرقند فراخواند، در نتیجه مکتب نقاشی بغداد به سمرقند منتقل گردید و یکی از درخشان‌ترین دوره‌های کتاب‌آرایی در این سده پایه‌گذاری شد.

علاقه‌ی تیمور باعث شد که پس از او فرزندان‌ش مانند بایسنقر میرزا و ابراهیم سلطان دو سبک هنری هرات و شیراز را در این دو شهر ایجاد و شهر هرات درخشان‌ترین دوره‌ی هنری خود را در عصر تیموریان ببیند. و

الهي عبدك العاصي تآكأ مقرا بالدوب صد دعاك

فان تغفر فانت لذك اهل وان تطرد فن برحم سواك

مضى الدهر والايام والذنب حاصل وجاء رسول الموت

والقلب غافل سرورك في الدنيا غرور وخرقة وعيبك

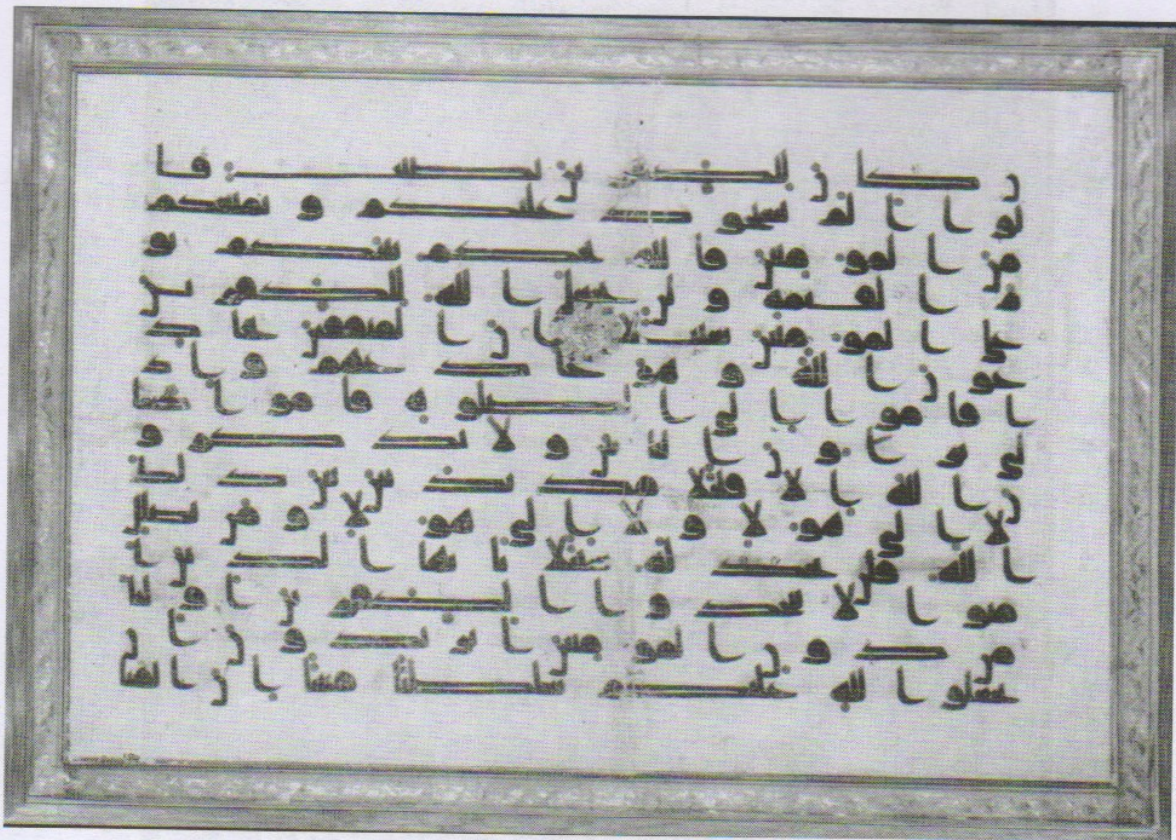
في الدنيا مجال وباطل تزود من الدنيا فانك راحل وبادر

فان الموت لاشك لازل الا انما الدنيا كنزل راكبا مانع

كاتب المجلد محمد عبيد الله بن الصبح راحل

یافت و تذهیب آن با رنگ غالب آبی لاجوردی به منتهای زیبایی رسیده در این شیوه چند نوع تذهیب ایجاد گردید و حواشی تزئینی با نقوش طلایی رواج یافت و حتی به هند و عثمانی هم رسید. در اواخر این دوره تمایل به ایجاد طرح‌های طبیعی برگرفته از طبیعت هم دیده می‌شود و طرح گل و بته در سرلوح قرآن به شکل زیبا کاربرد می‌یابد. در قرآن‌های این دوره سرلوح غالباً منظم است و در حواشی کتب بیشتر از ترنج کنگره‌دار به هم پیوسته و اشکال هندسی استفاده شده است و سر سوره‌ها گاهی با شاخه نازک روی زمینه نمودار می‌شود ظرافت نقوش و همگونی رنگ‌های تذهیب این دوره با ابداع خط نستعلیق به آرایش کتب خطی آن غنا و شکوه بیشتری داده است. در مجموع، دوره قطع بزرگ کتاب آغاز می‌شود و نوع آرایش قرآن‌های آن شامل موارد زیر می‌گردد:

در دوره بایسنقر روابط بین دربار هرات و خاندان مینگ چین در سال‌های ۷۰۷ تا ۱۰۵۴ ه. ق. همچنان برقرار و این روابط فرهنگی باعث شد تا هنر چین بتواند به خوبی تأثیرات هنری خود را بر مکتب هنری هرات در ایران باقی گذارد تا اینکه در نیمه دوم قرن ۸ ه. ق. شعبه‌ای از مکتب هرات در شیراز توسط سلطان ابراهیم میرزا برادر بایسنقر ایجاد و در فارس توسعه یافت. در دوره تیموری بخش مهم آثار هنری معطوف به کتب خطی غیرمذهبی می‌شد. از مطالعه فنی و هنری قرآن‌های موجود از این دوره درمی‌یابیم که تذهیب در آن زمان سبک مشخص خود را داشته و در آن حواشی با نقوش طلایی و اسلیمی و اشکال نباتی به شکل طبیعی و گاه اسلوب چینی در کتب غیر مذهبی همراه بوده است در دوره تیموری طناب گل و ترنج و تاج‌سازی و شمسه و شرفه و گره‌بندی در سرلوح کتاب رواج

قرآن‌های این دوره به ویژه نسخ خطی مربوط به کارگاه هنری بایسنقر و شاهرخ تیموری در زیباترین شکل ممکن تزیین شده‌اند که نمونه عالی آن در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود و به سبک شیراز است. قبل از معرفی قرآن خطی بایسنقر میرزا در موزه میرعماد شرح

اجمالی به تعدادی از قرآن‌های این مکتب خواهیم داشت مانند:
 ۱- شانزده برگ از قرآن نفیس به خط ثلث با رقم ابراهیم سلطان فرزند شاهرخ برادر بایسنقر میرزا (سنه ۸۲۷ ه. ق.) وقف روضه رضویه که به دستور رکن الدوله والی خراسان نوشته شد. جلد روغنی، دو صفحه اول مذهب و مرصع و سرلوح با خط کوفی تزیینی، متن به خط ثلث خفی با قلم مطلایی و محرر، کاغذ ضخیم مقوایی، جدول تحریری مطلایی و لاجوردی، ۶ سطر در هر صفحه و سطر اول و آخر ثلث و جلی، فواصل آیات شمسه زرین و نشان ترنجی مطلایی و شنگرف و لاجورد، قطع قرآن ۸۱/۷۸×۶۱/۷ سانتی‌متر، محفوظ در موزه آستان قدس.

۲- قرآن به خط ریحان جلی، رقم ابراهیم سلطان برادر بایسنقر، دو صفحه اول مذهب با ترنج و پیشانی و آیاتی به خط ثلث و رقاع محرر، دو صفحه افتتاح و اختتام مذهب و مرصع با سرلوح به خط کوفی تزیینی، مکتب هرات، کاغذ سمرقندی، ۴۰۴ برگ، جلد چرم و سوخت، قطع ۳۴/۵×۲۴/۵ سانتی‌متر، محفوظ در موزه آستان قدس.

مطالاً سازی وسط سطور و اجرای تحریر و دندان موشی به دور آیات قرآن و افشانگری در متن، اجرای حل کاری در زمینه و همگامی تذهیب و تشعیر در حواشی، اجرای تذهیب در قطع بزرگ و اجرای سرلوح با نقش چند ضلعی و به هم پیوسته، استفاده از نقش افسری و تاجی در صفحات بدرقه و آرایش راده و رکابه و اجرای نقوش خاص برای خواص سوره، رواج تنوع رنگی و طرح در آرایش قرآن و اجرای دو رنگ طلا در تذهیب آن و استفاده از رنگ لاجورد، آبی، فیروزه‌ای و سرمه‌ای به عنوان رنگ زمینه و خاص این دوره، توجه به جدول سازی درون متن قرآن و پهن شده سر سوره‌ها و همراهی سر سوره با خط کوفی تزیینی بر زمینه لاجوردی و اجرای نقش ریشه‌ای و شرفه و ترنجی در حواشی قرآن‌های دوره تیموری.

از زیباترین نمونه‌های قرآن این دوره می‌توان به دو جلد قرآن اشاره کرد که توسط استاد یحیی جمالی الصوفی در شیراز به خط ثلث نگارش شده و قرآن تابش خاتون مادر شاه شیخ ابوالسحق اینجو که به آرامگاه امامزاده احمد بن موسی الرضا (ع) وقف گردید. همچنین نسخه دوم این قرآن در ۱۲ جلد که توسط خواجه جلال الدین توران‌شاه وزیر شاه شجاع به مسجد جامع عتیق شیراز وقف شد. این دو اثر مجموعه‌ای کامل از هنر تذهیب و قرآن نویسی سبک شیراز دوره تیموری است.

کتابخانه ملی و موزه ونگارخانه
 تهران
 ۱۳۸۱
 ۵۴

در آستان قدس.
 ۷- قرآن به خط ثلث خوش. ترجمه نسخ، کاتب عبدالله مروارید، مورخ ۷۵۸ هـ. ق. کاغذ خانبالیغ، با تذهیب و ترصیع، نشان ندور و مذهب، اسامی سور به خط رقاع و قلم زر، ۴۱ برگ، قطع ۳۳×۲۴، جلد چرم، محفوظ در آستان قدس.
 ۸- قرآن به خط ثلث. شیوه ترکستان، حواشی تفسیر توضیح به خط نسخ، کاتب نامعلوم، قرن ۹، دو صفحه افتتاح و اختتام تمام مذهب، کاغذ ختایی، ۶۷۰ برگ، قطع ۳۶×۲۶، جلد چرم، محفوظ در آستان قدس.

۳- قرآن به خط ثلث و قلم مطلایی محرر. ۶۷ برگ، ۷ سطر و سه سطر جلی، جدول بندی ۴۳/۵×۲۵/۸، رقم شیخ محمد طغرایی، مورخ ۸۰۹ هـ. ق. نشان ترنجی و فواصل آیات با دوایر مطلایی و سر سوره‌ها مذهب، جلد تیماج، قطع ۵۵/۲×۳۹/۵، محفوظ در آستان قدس.

۴- قرآن به خط نسخ و ثلث و رقاع. کتاب عبدالله طباطبائی هروی خطاط مشهور شاهرخ، کاغذ ختایی دو صفحه اول تمام مذهب و حواشی با سرلوح به خط کوفی تزئینی، ۳۳۹ برگ، قطع ۴۸/۸×۳۴/۵، جلد ترنج و کتیبه آیه الکرسی، محفوظ در آستان قدس.

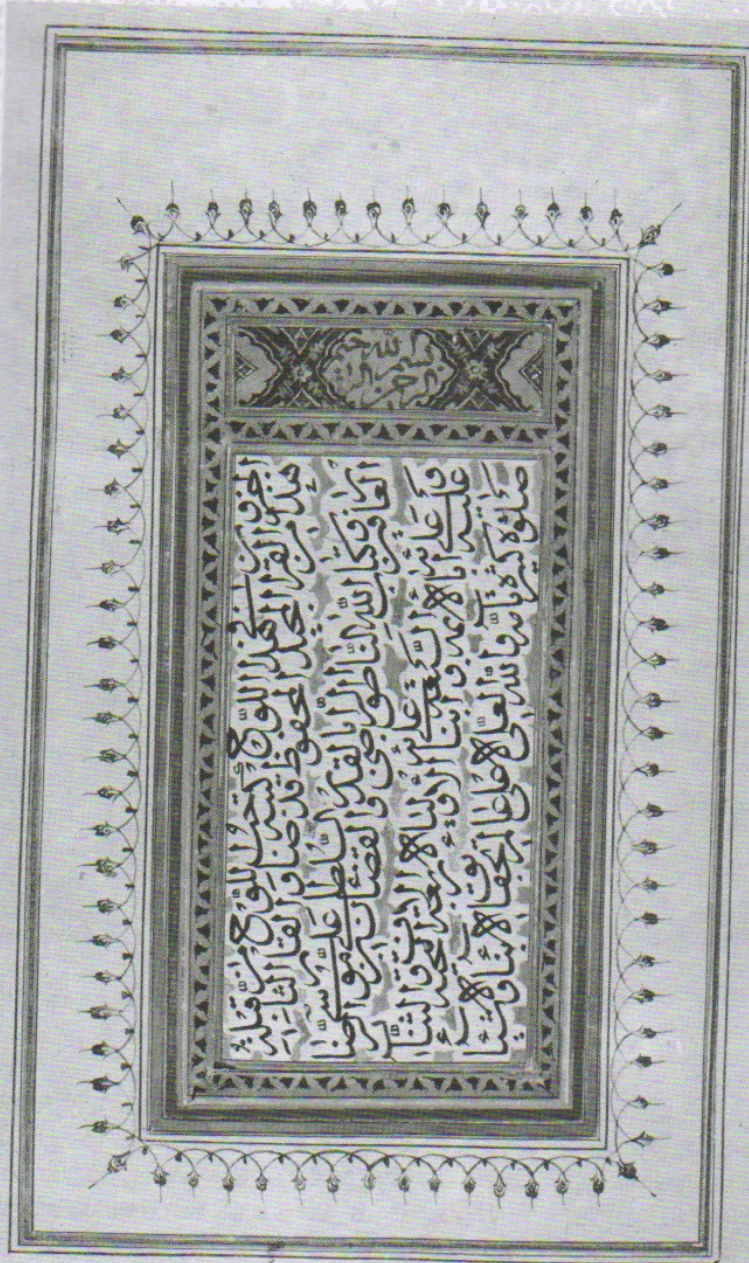
۵- قرآن به خط ثلث و قلم مطلایی محرر. ترجمه فارسی نسخ و غیارنویسی، رقم زین العابدین بن محمد کاتب شیرازی، مورخ ۸۷۶ هـ. ق. دو صفحه اول مذهب و مرصع با سرلوح به خط رقاع، آغاز سوره با سرلوح، دو صفحه آخر با سرلوح مذهب و مرصع، کاغذ اصفهانی، سر سوره‌های مرصع، ۶۲۲ برگ، قطع ۲۶×۱۸، جلد چرمی با حواشی ترمه زرین و برجسته، محفوظ در آستان قدس.

۶- قرآن، به خط نسخ. رقم محمد مسرور، سنه ۸۹۶ هـ. ق. دو صفحه اول مذهب و اسامی سوره‌ها به خط رقاع و محرر مطلایی، کاغذ ختایی مجدول، ۲۹۲ برگ، قطع ۲۶×۱۹/۵، جلد ساغری مشکلی، محفوظ

قرآن بزرگ بایسنقر میرزا در موزه میرعماد

از قطعات منحصر به فرد این موزه بخشی از قرآن نفیس بایسنقر میرزا است که به خط محقق جلی نگارش شده است و قسمت‌های مختلف آن در حال حاضر در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شود.

بایسنقر میرزا فرزند شاهرخ نوه تیمور (۸۰۲-۸۳۷ هـ. ق.) از خوشنویسان و هنرمندان مشوق اهل هنر بود که در کتابخانه معروف او ۴۰ تن از کتاب آریایان مشغول به کار بودند و در حال حاضر نفیس‌ترین کتب خطی دوره

تیموری از این کارگاه هنری خارج شده و زینت بخش موزه‌های ایران و جهان است. بایسنقر میرزا در خطوط شش‌گانه شاگرد

شمس‌الدین محمد بن حسام هروی معروف به شمس بایسنقر و خود در خط محقق و ثلث از استادان برجسته بود. از آثار به جا مانده از او کتیبه پیش طاق مسجد گوهرشاد مشهد است که در سن ۲۰ سالگی او به خط ثلث نوشته شده و از قدرت قلم و قوت او حکایت می‌کند. او بسیار خوشگذران بود و با تجمل زیست و به سبب افراط در سن ۳۵ یا ۳۸ سالگی در هرات درگذشت.

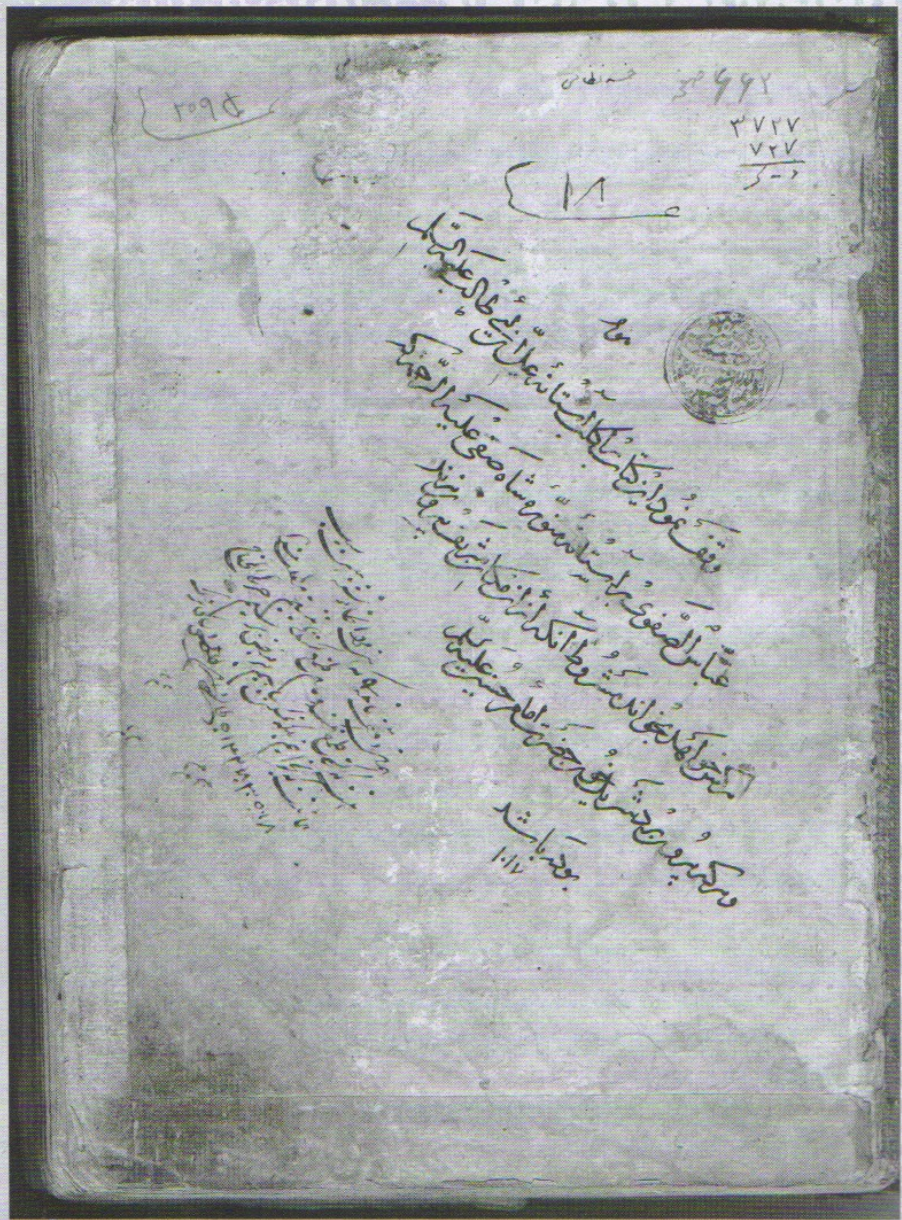
مکتب کتاب‌آرایی دوره تیموری از بزرگترین و زیباترین مکاتب هنری ایران در زمان بایسنقر است.

مؤلف کتاب حبیب‌السیر درباره او می‌نویسد:

«... به مجالست ارباب علم و کمال به غایت مایل بود و در تعظیم و تعجیل اصحاب فضل و هنر در هیچ وقتی از اوقات اهمال و اغفال نمی‌نمود و خردمندان کامل از اطراف و اکناف ایران و توران به هرات آمده

در آستان مکرمات آشیانش مجتمع می‌نمودند و بلغای وافر کیاست و فصیحی صاحب فراست از اقصای و اعصار عراق و فارس و آذربایجان به درگاه عالم پناهش شتافته صبح و شام ملازمت می‌نمودند و آن شاهزاده عالی‌شان در تربیت و رعایت تمامی آن طایفه گرامی کوشیده و همه را به وفور انعام و احسان مسرور و شادمان می‌ساخت و هر کس از خوشنویسان و مصوران و نقاشان و مجلدان در کار خویش ترقی می‌کرد...».

از آثار دیگر قرآنی او که در حال حاضر موجود است یک جلد قرآن به خط نسخ خوش و کتابت خفی است با رقم بایسنقر میرزا مورخ ۸۲۳ ه. ق. کاغذ حنایی آبدیده و متن و حواشی در قرن ۱۳ با جدول و کمند اندازی محرر مطالبی، دو صفحه اول فهرست اسما السور به خط رقا در خانه‌های شطرنجی و جدول و زمینه طلاپوش قرن ۱۳، دو صفحه افتتاح تمام

الرضا در قوجان چیزی باقی
نمانده و برخی اوراق قرآن
به خط بایسنقر نوه تیمور در
آنجاست. گویند در زمان

نادر شاه این قرآن را از سمرقند به قوجان آوردند و طول صفحه ۲ ذرع و
نیم، عرض ۱ ذرع و ۱۰ گره، طول سطر ۱ ذرع، عرض سطر ۵ گره، بین
السطور ۱ چارک، اندازه قلم صد یک ذرع...».

مشخصات اثر در موزه میرعماد به شرح زیر است:

قطعه خط محقق جلی، قلم کتیبه‌ای، کاغذ بغدادی آهاری، متن ساده
با حواشی تسمه اندازی، سده ۹ هـ. ق. ابعاد ۱۲۰×۴۰ سانتی متر، متن: سوره
حجرات آیه ۹.

ترجمه: پس همیشه بین برادران ایمانی خود چون نزاعی شود صلح
دهید و خدا ترس و پرهیزکار باشید.

همچنین هفت ورق از قرآن معروف بایسنقر میرزا فرزند شاهرخ
متوفی سال ۸۳۷ هـ. ق. به خط ثلث و به ابعاد ۱۷۷×۱۰۱ سانتی متر که هر

مذهب بایشانی و ذیل به خط رفاع و سر سوره‌ها الوان و اسامی سوره‌ها
به خط رفاع و محجر مطالایی و فواصل آیات با نشان ستاره، پس از سوره
ناس ۵ برگ دعای تلاوت قرآن است به همراه فالنامه به خط نسخ، ۳۶۶
برگ، قطع کتاب ۲۱/۵×۱۴/۷ - جلد ساغری مشکی با نقش ترنج و حواشی
زرین لاکه قرن ۱۳ - محفوظ در آستان قدس.

اثر موجود در موزه میرعماد بخشی از قرآن بزرگ بایسنقر است و
بخشی از آن در موزه آستان قدس، کاخ گلستان، ملک، ملی، مجموعه‌های
خصوصی نگهداری می‌شود. این قرآن همان اثری است که قبلاً بر سر
مزار تیمور لنگ در سمرقند قرار داشت. درباره‌ی سابقه این قرآن در کتاب
حدایق الحقایق نوشته شده است که:

«... از زلزله جز همان امام زاده سلطان ابراهیم بن علی بن موسی

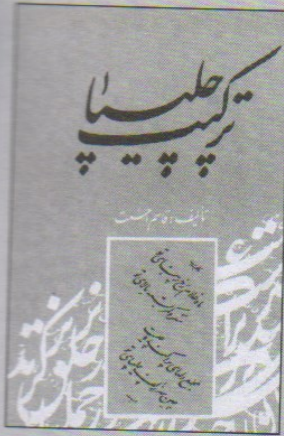

صفحه شامل ۷ سطر است و بخشی از قرآن بزرگ بایسنقر میرزا محفوظ در موزه آستان قدس رضوی است.
 ۴ قطعه از قرآن مذکور که در کاخ گلستان نگهداری می‌شود به ابعاد ۱۱۸×۱۸۳ سانتی‌متر با کاغذ سمرقندی و خط ثلث جلی، در ۷ سطر با اعراب، ختم آیات در دوایر تزیینی متن طلا پوش و یک سر سوره در مستطیل مجدول طلایی با اسلیمی بند رومی مشکی با آب زر و خط ثلث زوج با اعراب لاجوردی است متن آن سوره و السما ذات البروج و اسم سوره و السما و الطارق است و چند آیه از سوره عنکبوت می‌باشد.

ورق‌های قرآن بزرگ بایسنقر در زمان ناصرالدین شاه قاجار از قوچان به تهران آورده شد.

منابع:

- ۱- نگاهی به تاریخچه تذهیب قرآن - مجله هنر و مردم - ش ۴۹ - آبان ۴۵.
- ۲- حدایق الحقایق - جلد ۳ - ص ۳۱۳.
- ۳- راهنمای گنجینه قرآن - احمد گلچین معانی - سال ۱۳۴۷.
- ۴- تذکره خط و خطاطان - میرزا حبیب اصفهانی - سال ۱۳۶۹.
- ۵- احوال و آثار خوشنویسان - مهدی بیانی - ۱۳۶۳.

ترکیب چلیپا
 قاسم احسنت
 چاپ پروانه، شیراز
 چاپ اول: ۱۳۷۰، چاپ چهارم ۱۳۸۲

کتاب مذکور مشتمل بر نکاتی چند پیرامون قواعد چلیپا نویسی و ترکیب در چلیپا می‌باشد. در آغاز کتاب، مؤلف درباره‌ی سطرنویسی و بیت‌نویسی برای هنرجویان اصولی را تدوین نموده که مهم‌ترین آنان به قرار زیر می‌باشد: اندازه‌ی قلم - خط کرسی - محل مدات در سطر و بیت - محل قرارگیری خرد و اندام‌ها - نقطه‌گذاری - فواصل سطرها در بیت‌نویسی و پاره‌ای مطالب دیگر. سپس اصول و قواعد کلی در سطرنویسی را مورد بررسی قرار می‌دهد که در ذیل به ذکر عناوین و توضیح مختصری در مورد آن می‌پردازیم:

(۱) انتخاب قلم. شامل نکاتی درباره‌ی رنگ، جنس و تراش قلم می‌باشد.
 (۲) خطکشی در چلیپا. مؤلف در این قسمت به اسلوب لازم برای بهترین و ساده‌ترین راه خطکشی می‌پردازد.
 (۳) رعایت خلوت و جلوت - که یکی از محسنات خط به‌شمار می‌رود و استفاده صحیح از سفیدی و سیاهی‌ها در خوشنویسی موجب توازن، تناسب و زیبایی و استواری خط می‌گردد و در این باب نیز با توجه به نوع کلمات، مدات، شماره‌ها و خرداندام‌ها و غیره نکاتی ایراد شده است.

(۴) نزول و صعود. نکاتی در مورد کرسی حقیقی خط نستعلیق، طرز ورود به سطر و خروج از آن در ابتدا و انتهای سطر بیان شده است.
 (۵) بسته شدن چلیپا. ذکر این نکته که در انتهای سطرها حروف به صورت گوشه‌دار و عمودی بسته نشود و همواره با شبی می‌ملایم به طرف بالا حرکت نمایند مورد بررسی قرار گرفته است.
 (۶) محل و تعداد مدهای انتخابی در چلیپا. در این قسمت به‌طور کلی ترکیب کشیده‌ها در چلیپا به نه شکل مختلف تقسیم شده که برخی از این ترکیبات متقارن و برخی نامتقارن هستند.
 (۷) بهترین ترکیب. به بررسی بهترین محل کشیده‌ها در چلیپا پرداخته که به گونه‌های ۴، ۶ و ۸ کشیده تقسیم شده‌اند. در پایان نیز یازده چلیپا را با توجه به موارد ذکر شده به بحث و بررسی نشست است و در واقع مثال‌های عملی است از نکات گفته شده. سرانجام نیز مطلب را با چلیپای کمال به اتمام می‌رساند.

